УДК:809.434 (575.2)(043.3)

КАРАТАЕВА С. К.
И.Арабаев атындагы КУУ
КАРАТАЕВА С. К.
КГУ им. И. Арабаева
KARATAEVA S.K.
KSU I. Arabaev

СОЗУЛМА ҮНДҮҮЛӨРДҮ ИЗИЛДӨӨНҮН ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ДОЛГИХ ГЛАСНЫХ

THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE STUDY OF LONG VOWELS

Аннотация: Белгилнгн болгондой, тнрк тилдериндеги созулма ннднгнлҿр этимологиялык кҿз караштан алганда байыркы жана кийинки деп экиге бҿлнгп карашат. Ал эми функциялык жактан, б.а., маани ажыратуучу касиетине жараша фонологиялык жана фонетикалык болуп бҿлнгнгшҿт. Тнркологияда созулма ннднгнлҿрднгн келип чыгышы боюнча теориялык ойдун ҿннгнгшнгндҿ негизги механизмдер катары тҿмҿнкнг ыкмалар кҿрсҿтнглгҿн : 1) интервокалдык ннснзднгн тнгшнгп калышынан, 3) тнпчнгл ғ, г ннснздҿрнгннгн спирантташуусунан, 2) акценттик структуранын ҿзгҿрнгшнгнҿн, 3) сандык метатезадан келип чыккан созулмалар. Созулмалардын келип чыгышын мындайча чечмелҿҿ ҿз учурунда тнркологияда алдыга жасалган кадамдардан болгон. Бирок бул механизмдер созулмалардын пайда болушунун бардык учурларын тнгшнгнднгрнгп бере албайт. Ошондуктан мындай сегменттик бирдиктердин келип чыгуу жолдору ар тараптан изилдҿҿнгн талап кылат.

Аннотация: Как известно, в тюркских языках долгие гласные с этимологической точки зрения делятся на первичные и вторичные. С функциональной точки зрения тюркские долготы делятся на фонологические, то есть имеющие смыслоразличительное значение, и фонетические, не имеющие такового. В развитии теоретической мысли о происхождении долгих гласных в качестве основных механизмов показаны следующие приемы: 1) выпадение интервокального согласного, 2) спирантизация заднеязычных согласных г, г, 3) изменение в акцентной структуры, 4) числовая метатеза. Такая интерпретация происхождения долгих гласных была одним из достижений тюркологии того времени. Однако эти механизмы не могут объяснить все случаи происхождения тюрских долгот. Поэтому механизмы возникновения таких сегментных единиц требуют комплексного исследования.

Annotation: As is known, in the Turkic languages, long vowels from an etymological point of view are divided into primary and secondary. From a functional point of view, Turkic longitudes are divided into phonological, that is, having a semantic difference, and phonetic, having no such meaning. In the development of theoretical thought on the origin of long vowels, the following techniques are shown as the main mechanisms: 1) dropping out of the intervocalic consonant, 2)

spirantization of back-lingual consonants г, ғ, 3) change in the accent structure, 4) numerical metathesis. Such an interpretation of the origin of long vowels was one of the achievements of the Turkic studies of that time. However, these mechanisms cannot explain all cases of the origin of the Turkic longitudes. Therefore, the mechanisms of the emergence of such segment units require a comprehensive study.

Негизги сӧздӧр: түрк тилдери, байыркы созулма, кийинки созулма, механизм, вокалдык структура.

Ключевые слова: тюркские языки, первичные долгие гласные, вторичные долгие гласные, механизм, вокальная структура.

Key words: Turkic languages, primary long vowels, secondary long vowels, mechanism, vocal structure.

Кыргыз тилинин фонетикалык системасын тарыхый аспекттен изилдөө кыргыз тобуна кирген түрк тилдеринин тыбыштык системасынын өнүгүшүн иликтөөдө илимий чоң кызыгууну жаратат. Анткени кыргыз тилинин субстраты V-IV кк. таандык Энисей жазма эстеликтеринин тили болуп саналгандыктан, анда байыркы тыбыштык формалар сакталып калган.

Азыркы кыргыз тилинин фонетикалык системасы байыркы формалардын өнүгүп - өзгөрүүсүнүн натыйжасы болуп саналат. Муну айрыкча вокалдык системанын подсистемасы катары эсептелген созулма үндүүлөрдүн өнүгүүсүнөн көрө алабыз. Кыргыз тилинин калыптанышынын узак тарыхында созулма монофтонгдор кыска үндүүлөрдөн айырмаланып, калыптануунун татаал жолун басып өткөн. Ал эми кыска үндүүлөрдүн өнүгүшүндө олуттуу өзгөрүүлөр болгон эмес. А. М. Щербактын реконструкциясы боюнча түрк баба тилиндеги „классикалык― сегиз кыска үндүү (а, е, о, ө, у, ү, ы, и) азыркы түрк тилдеринде да сакталган. Өзгөчө, сингармонизм менен шартталган биринчи муунда келген „классикалык― сегиз үндүүнүн структурасы башка вокалдык системалардан ирееттүүлүгү, бирдейлиги (симметриялуу) жана жөнөкөйлүгү менен өзгөчөлөнүп турат [Черкасский, 1965:12].

Тилдин өнүгүүсүнүн ички мыйзамдарына ылайык жана түрдүү субстрат, адстраттардын тийгизген таасиринен түрк тилдеринин фонетикалык структурасында айрым өзгөрүүлөр келип чыккан. Н. А. Баскаков „классикалык― структурадан четтеп кетүү деңгээлине карай түрк тилдерин эки топко бөлгөн : 1) айрым четтеп кетүүлөрдөн фонологиялык структурасы өзгөрбөгөн тилдер; 2) айрым четтеп кетүүлөрдөн фонологиялык структурасы трансформацияга учураган тилдер. Биз төмөндө биринчи топко кирген тилдерге гана токтолобуз:

1)Үндүүлөр системасы олуттуу өзгөрүүгө учурабаган тилдер: байыркы кыргыз, байыркы огуз, байыркы уйгур, карахандар тили, эски кыпчак тили ж.б., азыркы тилдерден кумук, карачай-балкар, түрк тили;

2)Фонологиялык структурасы өзгөрбөгөн, бирок араб, иран тилдеринен келип кирген сөздөр менен ә фонемасынын өздөштүрүлүшү. Бул топ казак, каракалпак жана ногой тилдеринен турат;

3)Стандарттуу вокалдык структура сакталуу менен, негизинен монгол тилдеринин таасиринен айрым үнсүздөр менен үндүүлөрдүн таасиринен туунду созулмалардын жасалышы: ығ>ув>уу; ағ>оо//уу; өг>өө//үү ж.б. Бирок туунду созулмалар бул тилдердин фонологиялык структурасынын негизин өзгөрткөн эмес: кыргыз, алтай, шор ж.б. наречиелер кирет;

4)Сегиз үндүүдөн башка кийинки созулмалар, о.э. байыркы созулмалар жана дифтонгдор мүнөздүү түрк тилдери : якут, түркмөн, чуваш, тува тилдери [Баскаков, 1969:127-128].

Түркологияда үндүү тыбыштарды классификациялоо негизинен тил, эрин жана үн түйүндөрүнүн кыймылга келип дирилдешине байланыштуу жүргүзүлөт, тагыраак айтканда, ооз көңдөйүнүн көлөмү менен формасына ылайыкташат. Ал эми кыска жана созулма үндүүлөр үндүн созулушу боюнча айырмаланат. Үндүүлөрдүн үндүн созулушу боюнча оппозициясы кыргыз, алтай, гагауз, тофалар, тува, түркмөн, хакас, шор жана якут тилдеринин фонологиялык системасында негизги ролду аткарат. Түркологдордун көпчүлүгү туура белгилегендей, сандык оппозицияда үндүүлөрдүн абсолюттук эмес, салыштырмалуу созулмалуулугу мааниге ээ. Бирдей фонетикалык шартта созулмалар кыска үндүүлөргө караганда эки эсеге созулуп айтылат [Щербак, 1970:48].

Созулма үндүүлөр сапаттык жактан туруктуулугу жана чыңалуу менен айтылгандыгы менен мүнөздөлөт. Алар салыштырмалуу аз жеңилдикте айтылгандыктан (дем чыгаруунун күчү), сүйлөө органдарынын чыңалуусу алардын таза айтылышын шарттайт. Ошол себептен, акустикалык жактан толук үндүү деп аныкталат. Созулма толук үндүү болгондуктан, алар сапаттык жактан өзгөрүүгө аз учурап, фонетикалык жактан ээлеген ордуна карабастан, а тургай тез сүйлөгөндө да, таасирге аз учурайт.

Сандык жактан созулма үндүүлөр өзгөрүлмөлүү жана кенен диапазонго ээ, өзгөчө жабык муунда алар кыскарып айтылат. Бирок созулма үндүүлөрдүн кыска варианты да 16 -14 Гц төмөн болбогондуктан, мындай созулмалуулук үндүүлөрдүн толук үндүү жана созулуп айтылышы үчүн жетиштүү болуп эсептелет.

Түрк тилдериндеги созулма үндүүлөрдү келип чыгыш хронологиясы боюнча байыркы жана кийинки деп экиге бөлүп карашат. Түркологияда байыркы жана кийинки созулмалар маселесинин коюлушу О. Бѐтлингкдин ысымы менен байланышта каралып келет. Бул изилдөөгө чейин алтай бүлөсүнө кирген тилдерге созулмалар мүнөздүү эмес деп эсептеп келишкен. Түркологдун якут жана Нижгар татарларынын (*нижегородские татары*) тилиндеги созулмаларды салыштыруулары түрк тилдеринде этимологиялык көз караштан алганда эки башка созулма монофтонгдор бар экендиги жөнүндөгү теориянын жаралышына түрткү берген.

Байыркы созулмалардын алтай тилдеринде, анын ичинде түрк жана монгол тилдеринде болгондугу же болбогондугу азыркы күнгө чейин талаш жараткан маселелердин бири. Бир катар изилдөөчүлөр байыркы созулмалардын көпчүлүк түрк тилдеринде жок болуп, якут, түркмөн жана халадж тилдеринде гана сакталып калышы байыркы түрк тилиндеги үндүүлөр системасынын өзгөрүшүндөгү негизги өзгөчөлүк катары белгилешет.

Монгол таануда да монгол түпкү тилинде байыркы созулмалардын болгондугу тууралуу эки түрдүү көз караш калыптанган. Г. Й. Рамстедт, Б. А. Владимирцов жана Г. Д. Санжеев баштаган окумуштуулардын тобу монгол баба тилинде байыркы созулмалардын болгондугун четке кагышат [Рамстедт, 1908; Владимирцов, 1929; Санжеев, 1953]. Бул тууралуу Б. А. Владимирцов төмөнкүчө кесе айтат: „Эски монгол жазма тили өнүгүп чыккан байыркы монгол наречиесинде созулма үндүүлөр да, дифтонгдор да болгон эмес» [Владимирцов, 1929:305]. Буга карама-каршы гипотезаны негизинен Л. Лигетти, Н. Поппе өңдүү алтаисттер колдоого алышып, байыркы монгол тилинде созулмалар болгон деп божомолдошот. Мисалы, Л. Лигети могол тилинин марда диалектисиндеги [оо] созулмасынан эриндешкен [åå] созулмасынын келип чыгышына таянуу менен, жалпы монгол

доорунда могол тилинде [оо] созулмасы болгон, ушундан улам байыркы монгол тилинде созулма үндүнүн болушу ыктымал» - деген жыйынтыкка келген [Дарбеева, 1996:45].

Байыркы созулмаларга бүгүнкү күндө кайсы бир тыбыштык тизмектердин трасформациясынан келип чыкканын түшүндүрүүгө мүмкүн болбогон, көбүнчө бир уңгулуу сөздөрдөгү созулмаларды киргизишет [СИГТЯ, 1984:23-24]. Мындай созулма үндүүлөр байыркы түрк жазма эстеликтеринде, азыркы түркмөн, якут, гагауз тилдеринде жана өзбек тилинин Кара-Булак говорунда, татар тилинин мишар (Нижгар татарлары), түрк тилинин түштүк-батыш анадолу, алтай тилинин куманды диалектилеринде, тофалар тилинде сакталган. Биздин байкоолор боюнча, анын рудименттерин кыргыз тилинин түштүк-батыш диалектисинен кездештирүүгө болот.

Ал эми кийинки созулмалар түрк тилдеринин ичинен кыргыз, алтай, хакас, тува, шор, тофалар жана гагауз тилдеринде фонемалык статуска ээ. Мындан сырткары В. В. Радлов уйгур тилинин таранчы диалектисинде, Э. Севортян түрк (Түркия түркчөсү), азербайжан жана өзбек тилдеринде араб, иран тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөрдөгү этимологиялык созулмалар көбүнчө улуу муундун өкүлдөрүнүн кебинде сакталарын белгилешкен [Трофимов, 1991:89; Севортян, 1955:13-43].

Түркологияда созулма үндүүлөр боюнча теориялык ойдун өнүгүшүндө интервокалдык үнсүздүн түшүп калышынан созулма үндүүлөрдүн өнүгүшү негизги механизм катары каралган. Үнсүздөрдүн түшүп калышы түрдүү системадагы тилдерге мүнөздүү кубулуш. Жалпы лингвистикалык өңүттөн алганда, мындай кубулуш тилдик экономия мыйзамынын алкагында, биздин учурда артикуляциялык чыгымды азайтуунун натыйжасы катары каралышы зарыл. V+C+V тибиндеги тизмектердеги интервокалдык үнсүздүн кыскарышы, анын натыйжасында созулманын келип чыгышы бул жөн гана үнсүздүн механикалык түрдө сыйлыгышып түшүп калышы жана эки үндүүнүн биригиши эмес, бир катар фонетикалык кубулуштардын кабатталып келиши менен шартталган татаал, узакка созулган фонетикалык процесс. Бул механизм биринчи В. В. Радлов тарабынан изилденген жана түрк тилдери боюнча жазылган кийинки изилдөөлөрдө созулма үндүүлөрдүн келип чыгышындагы негизги ыкма экендиги белгиленген [Дыренкова, 1940; Дмитриев, 1955; Исхаков, 1955; Селютина, 2000; Шалданова, 2003 ж.б.]. Албетте созулмалардын келип чыгышын мындайча чечмелөө өз учурунда түркологияда алдыга жасалган кадамдардан болгон. Бирок бул ыкма менен созулмалардын пайда болушунун бардык учурларын түшүндүрүп берүү мүмкүн эмес.

Кийинки созулмалардын келип чыгышындагы дагы бир механизмдердин бири – байыркы түрк тилдериндеги V+C тибиндеги муундардагы ғ, г жылчыкчыл үнсүздөрүнүн азыркы түрк тилдеринде спирантташуу аркылуу вокалдашуусу [Щербак, 1964:28]. V+C+V тибиндеги муундарда интервокалдык жылчыкчыл үнсүздүн түшүп калышынан созулма үндүү келип чыкса, мында ғ(γ) жана г(g) үнсүздөрүнүн спирантташуусу вокалдашууга, андан соң өзүнөн мурун келген үндүүгө сиңип кетишине алып келген. Бирок алардын трансформациясы ар кайсы түрк тилинде ар түрдүүчө жүргөн. Айталы, байыркы түрк тилиндеги V+C+V жана V+C тибиндеги муундардагы ғ, г тува тилинде байыркы формада, кыргыз тилинин түштүк-батыш диалектисинде жумшарып (ғ > w, г > й) үндүү + w, үндүү + й тибиндеги өткөөл формадагы дифтонгдук тизмектерди түзсө, байыркы кыргыз тобуна кирген кыргыз жана алтай тилдеринде созулмага өткөн, кээде каткалаңдашып кеткен (*кырг. диал*. кыштак, *каз*. қышлақ).

Созулма ҥндҥҥлҿрдҥн келип чыгышынын дагы бир механизми катары акцентуацияны эсептешет. Чынында эле тилдин фонемалык курамынын ҿзгҿрҥҥ себеби кҿпчҥлҥк учурда акцентуация менен байланышкан. Классикалык тектештирме-тарыхый тил илиминде басымдын ролу белгиленген, бирок акцентуациянын ички механизмдери жана фонемаларга тийгизген таасири ачылбай калган. Мындай тарыхый-фонетикалык процесстин мыкты ҥлгҥсҥ катары созулмалардын келип чыгышындагы басымдын ролун кҿрсҿтҥҥгҿ болот. Алтаист В. И. Рассадин басымды монгол тилдериндеги созулмалардын келип чыгышындагы негизги механизм катары кҿрсҿтҿт. Ал Г+С+Г тыбыштык комплексиндеги басым тҥшкҿн ҥндҥҥнҥ ҿзгҿчҿ белгилеген. Ушундан улам В. И. Рассадин монгол тилдеринде башта биринчи муунда басымдын туруктуу орду болбогонун, aγula сҿзҥ экинчи муундагы ҥндҥҥгҿ басым тҥшҥҥ менен, т.а., aγúla болуп айтылганын белгилейт. Мындан соң басым тҥшкҿн ú созулма ū, ал эми γ>h>хиатусту берип калганын айткан : aγúla > ahūla > a‘ūla > óūla > u‘ūla > ūla [Рассадин, 1982:42-46]. Албетте созулмалардын келип чыгышында акцентуациянын таасири чоң, бирок бардык эле учурда ҥндҥҥлҿрдҥн созулуп айтылышына таасир бере алган эмес.

Сандык метатезадан созулма ҥндҥҥлҿрдҥн келип чыгышы тууралуу ой биринчи Г. Й. Рамстедт тарабынан айтылган. Тилекке каршы, бул омоктуу ойго ҿз учурунда окумуштуунун ҿзҥ да, башка изилдҿҿчҥлҿр да тийиштҥҥ деңгээлде маани беришкен эмес. Тҥркологияда созулмалардын келип чыгышындагы бул механизм А. М. Щербак тарабынан каралган. Ал тҥрк тилдеридеги созулмалуу бир муундуу сҿздҿргҿ монгол тилдериндеги эки муундуу сҿздҿр туура келерин белгилейт: *сал. бай.т.* kö:k «небо», *монг.жазм.т.* хüхе < kükä; *бай.т.* *a:b «охота», *монг.жазм.т.* aba. Бул сҿздҿрдҿгҥ созулмаларды сандык метатеза, т.а., ҥндҥҥнҥн бир муундан экинчи муунга ҿтҥҥсҥ менен тҥшҥндҥрҥҥгҿ болот.

Жыйынтыктап айтканда, тҥркологияда созулма ҥндҥҥлҿрдҥн келип чыгышы боюнча теориялык ойдун ҿнҥгҥҥшҥндҿ негизги механизмдер катары тҿмҿнкҥ ыкмалар кҿрсҿтҥлгҿн : 1) интервокалдык ҥнсҥздҥн тҥшҥп калышынан, 3) жылчыкчыл ғ, г ҥнсҥздҿрҥнҥн спирантташуусунан, 2) акценттик структуранын ҿзгҿрҥшҥнҿн, 3) сандык метатезадан келип чыккан созулмалар. Албетте созулмалардын келип чыгышын мындайча чечмелҿҿ ҿз учурунда тҥркологияда алдыга жасалган кадамдардан болгон. Бирок бул механизмдер созулмалардын пайда болушунун бардык учурларын тҥшҥндҥрҥп бере албайт.

Адабияттардын тизмеси:

Черкасский М. А. Тюркский вокализм и сингармонизм (Опыт историко-типологического исследования) [Текст] / М. А. Черкасский.-Москва: Наука, 1965. -141с.

Баскаков Н. А. Введение в изучение тюркских языков [Текст] / Н. А. Баскаков. -М.: Высшая школа, 1969. - 385 с.

Щербак А. М. Сравнительная фонетика тюркских языков [Текст] / А. М. Щербак. – Л.: Наука, 1970. - 203 с.

Рамстедт Г. И. Сравнительная фонетика монгольского письменного языка и халха‘ско - ургинскаго говора [Текст] / Г. И. Рамстедт. - СПб.: Типографія императорской академіи наукъ, 1908. - 65 с.

Владимирцов Б. Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхасского наречия [Текст] / Б. Я. Владимирцов. -М.: Наука, 1929. -449 с.

Санжеев Г. Д. Сравнительная грамматика монгольских языков [Текст] / Г. Д. Санжеев. Том 1. –М.: Издательство АН СССР, 1953. -242 с.

Дарбеева А. А. Историко-сопоставительные исследования по грамматике монгольских языков. Фонетика [Текст] / А. А. Дарбеева. –М.: Наука, 1996. -171 с.

Сравнительно-историческая грамматика. Фонетика [Текст] / Отв. ред. Э. Р. Тенишев. – М.:
Наука, 1984. -481 с.

Трофимов М. И. Проблемы тюркского ударения и уйгурского вокализма [Текст] / М. И. Трофимов. -Бишкек: Илим, 1991. -173 с.

Севортян, Э. В. Материалы к сравнительной фонетике турецкого, азербайджанского и узбекского литературных языков [Текст] / Э. В. Севортян // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Ч.1. Фонетика. -М.: Издательство АН СССР, 1955. - С.13-43.

Радлов В. Phonetik der nördlichen Türksprachen («Тӈндӈк тӈрк тилдеринин фонетикасы») [Текст] / В. Радлов. -Лейпциг, 1882. -365 с.

Дыренкова Н. П. Грамматика ойротского языка [Текст] / Н. П. Дыренкова. -М.-Л.: Издательство АН СССР, 1940. - 302 с.

Дмитриев Н. К. Вторичные долготы в тюркских языках [Текст] / Н. К. Дмитриев // ИСГТЯ. Ч.1. Фонетика. -М.: Издательство АН СССР, 1955. - С.198-202.

Исхаков Ф. Г. Долгие гласные в тюркских языках [Текст] / Ф. Г. Исхаков // ИСГТЯ. -Ч I : Фонетика. -Москва: Изд. АН СССР, 1955. -С.160-174.

Селютина И. Я. Фонетика языка кумандинцев как историко-лингвистический источник (экспериментально-фонетическое исследование). Научный доклад [Текст] / И. Я. Селютина. -
Якутск, 2000. – 86 с.

Шалданова А. А. Вокализм диалекта алтай-кижи алтайского языка (в сопоставительном аспекте) [Текст] / А. А. Шалданова. Канд. дисс. -Горно-Алтайск, 2003. - 219 с.

Рассадин В. И. Очерки по исторической фонетике бурятского языка [Текст] / В. И. Рассадин. - Москва: Наука, 1982. -199 с.